

час вона немає ефективного державного апарату, аби виправити цю ситуацію. Ефективність стратегії національної безпеки залежить від проведення системних внутрішніх реформ, які мають бути спрямовані на створення гнучкої, дієздатної та демократичної системи державного управління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України “Про основи національної безпеки України”. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>. 2. Іванець Г.І. Глобалізація, державство, право /Г.І. Іванець, В.І. Червонюк // *Державство і право*. – 2003. – № 8. – С. 89–90. 3. *Национальное государство в условиях глобализации // Государственная служба за рубежом. Реферативный бюллетень*. – № 3 (53). – М.: Издательство РАГС, 2004. – 185 с. 4. Стратегія національної безпеки України. Україна у світі, що змінюється. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/project-Litvinenko-dcd38.pdf>. 5. Указ Президента України № 105/2007 “Про Стратегію національної безпеки України”. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5728.html>.

УДК: 327(477+438)“1921”(091)

Тетяна Плазова

Національний університет “Львівська політехніка”

“УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ” ПІД ЧАС ПІДПИСАННЯ РИЗЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ 1921 РОКУ

© Плазова Т., 2012

Досліджуються та аналізуються українсько-польські відносини після завершення Першої світової війни. Увага акцентується на питанні державності України та перебігу польсько-радянських переговорів під час підписання Ризького мирного договору 1921 р.

Ключові слова: мирний договір, державність, більшовицька влада, українсько-польські відносини, військово-політичне становище.

Tetyana Plazova

“UKRAINIAN QUESTION” DURING THE SIGNING RIGA TREATY OF PEASE 1921 YEAR

Investigates and analyzes the Ukrainian-Polish relations after the end of the First World War. Also focuses attention on the issue of statehood of Ukraine and the course of the Polish-Soviet negotiations during the signing of the Riga treaty of peace in 1921.

Key words: Peace treaty, statehood, the Bolshevik government, the Ukrainian-Polish relations, military-political situation.

Відродження та зміцнення української державності створило передумови для науково виваженого, об’єктивного дослідження та концептуального переосмислення проблем історії України і насамперед її місця та ролі у системі міжнародних відносин ХХ ст. Актуальністю цієї теми є висвітлити роль та місце України в європейському геополітичному просторі, у розвитку міжнародних відносин в період української революції 1917–1920 рр.

Мета роботи – комплексно проаналізувати міжнародний чинник, що призвів до поразки української революції 1920 р., та особливості підписання Ризького мирного договору 1921 р.

Стан розробки цієї проблеми. З відомих причин період діяльності УНР на міжнародній арені радянською історіографією досліджувався тенденційно, а окремі його аспекти зовсім замовчувались. Домінувала думка, що Україні або невластиві зовнішньополітичні тенденції, або їх успішно захищала Москва. Однак за останні роки підвищилась наукова зацікавленість до вивчення міжнародних аспектів історії України як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії.

На початку 1919 р. в Україні, коли німецькі війська остаточно покинули територію України, розгортається боротьба за владу. Саме у цей період розпочинається польська експансія на Схід. До початку 1920 р. польська армія Ю. Пілсудського окупувала Лемківщину, Посяння, Холмщину, Підляшшя (з 1918 р.), Західну Волинь (з травня 1919 р.), усю Галичину (з липня 1919 р.). Отже, українські землі по Збруч та Горинь опинилися під польською окупацією. Зі Сходу, після жовтневого перевороту 1917 р., активно наступали більшовицькі війська. Попри це, катастрофічне військове становище УНР восени 1919 р., розвал регулярного фронту, перехід частини армії до партизанських форм боротьби, втрата урядом контролю над територією змусило її керівництво для продовження боротьби проти більшовицької Росії шукати допомоги у Польщі.

8 грудня 1919 р. була підписана “Декларація Верховної Ради союзних і об’єднаних держав з приводу тимчасового східного кордону Польщі”. У ній лінія кордону встановлювалась від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовський, Дорогуск, Устилуг, на схід від Грубешува через Крилов і далі на захід від Рави-Руської, на схід від Перемишля до Карпат. Однак поки в Росії йшла громадянська війна питання про східний кордон Польщі залишалося теоретичним.

У квітні 1920 р. Україна була зайнята радянськими військами. УНР майже втратила свою територію. Але на той час для Польщі більш небезпечним було відновлення Російської імперії з кордонами до 1917 р., куди, як відомо, входила і частина польських земель. Тому, готуючись до війни з Росією, Польща як арену боротьби вибрала Україну.

До питання державності України у більшовицької влади було однозначно негативне ставлення. У Польщі ж такого негативного і категоричного ставлення не було. Боячись відновлення Російської імперії у будь-якому вигляді, польські соціалісти та центристські партії виступали за союз з незалежною Україною і пропонували свою підтримку в боротьбі з більшовицькою Росією. Вони радо пішли на переговори з С. Петлюрою у квітні 1920 р. Попри це, ціною значних поступок українській делегації вдалося 21 квітня 1920 р. у Варшаві підписати з Польщею політичний договір, а через три дні і військову конвенцію про спільні військові дії проти більшовиків, які й розпочалися 25 квітня [2, с. 23–26]. Від УНР договір підписав міністр закордонних справ Андрій Лівіцький, з боку Польщі – міністр закордонних справ Ян Домбський.

Договір містив такі умови: 1. Польський уряд визнавав право УНР на відповідну територію, межі якої будуть визначені договорами УНР з її сусідами. Польща визнавала Директорію і Головного отамана С. Петлюру найвищою владою УНР. 2. Кордони між УНР та Польщею встановлювались вздовж річки Збруч, а далі вздовж колишнього кордону між Австро-Угорщиною та Росією, потім – східним адміністративним кордоном Рівненського повіту до річки Прип’ять, а далі – Прип’яттю до її гирла. 3. Польський уряд зобов’язувався не укладати міжнародних договорів, які б були спрямовані на шкоду УНР, відповідно уряд УНР мав такі самі зобов’язання. 4. Укладалася військова конвенція, що становила складову частину цього договору. Договір уклали таємно, тому його не публікували і не ратифікували. Про нього, крім С. Петлюри, не знали навіть інші члени Директорії.

Отже, за визнання права на незалежність України Польща отримувала Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину, Підляшшя та Полісся. Згідно з підписаною 24 квітня 1920 р. військовою конвенцією, перевага також залишалася за Польщею. Восенні дії повинні були відбуватися тільки під польським командуванням. Уряд України зобов’язувався забезпечувати польську армію, розташовану на Україні, харчуванням та гужовим транспортом.

Вже під час переговорів польська сторона погодилася на формування на території Польщі українських частин. З її допомогою було створено дві українські стрілецькі дивізії: 6-ту – під

командуванням полковника М. Безручка і 2-гу, яку очолював полковник О. Удовиченко. Наприкінці квітня 1920 р., не завершивши до кінця озброєння, вони були відправлені на фронт. Під час наступу на Київ ці частини в оперативному відношенні підпорядковувалися польському командуванню: 6-та січова дивізія – командуванню 3-ї польської армії, а 2-га – 6-ї армії [16, с. 27].

Незважаючи на труднощі, травень 1920 р. став періодом найбільших успіхів українсько-польських військ на антирадянському фронті. Значна частина Правобережжя разом із столицею була звільнена від більшовиків. Однак дуже швидко, в результаті контрнаступу Червоної армії, ситуація різко змінилася. Перша кінна армія С. Будьонного 5 червня прорвала польський фронт на схід від Козятина і глибоким рейдом у запілля змусила польсько-українські війська до відступу, який закінчився у середині серпня під Варшавою і Львовом. Українські частини у той час переважно зосереджувалися на Південному фронті польської армії і становили понад 50 відсотків його особового складу [2, с. 31].

Контрнаступ польської армії восени 1920 р. давав підстави українському командуванню сподіватися на реванш у війні з більшовиками. 14 вересня частини Армії УНР розпочали форсування Збруча, щоб захопити плацдарм на Поділлі [6, с. 35–36]. 18 вересня уся Українська армія вийшла на лінію Збруча, а 21 вересня, розчистивши від 41-ї радянської дивізії плацдарм, розгорнула подальший наступ, щоб звільнити Поділля. 23 вересня ворог був розбитий. Українське командування вирішило якнайдалі просуватися на схід, оскільки стали надходити тривожні звістки про можливе у скорому часі підписання польсько-радянського перемир'я у Ризі, що кардинально змінило б стратегічну ситуацію на українсько-більшовицькому фронті на користь Червоної армії.

Загалом військово-політичне становище в Україні восени 1920 р. зобумовлювали три найважливіші чинники. Перший – зовнішньополітичний, пов'язаний із спробами уряду УНР включити українське питання у польсько-радянські переговори у Ризі щодо визнання Радянською Росією легітимності останнього і формального визнання незалежності УНР. Другий чинник безпосередньо впливав із першого й стосувався військово-стратегічної ситуації Армії УНР на польсько-радянському фронті і можливостей продовження боротьби українськими військами проти Червоної армії за звільнення від неї території України. Нарешті третій торкався внутрішнього становища України – наявності організованого антибільшовицького руху, спираючись на який та координуючи з ним військове і державне керівництво, УНР сподівалася відновити свою владу в Україні.

Щодо міжнародного аспекту продовження боротьби за визволення України, то для уряду УНР він почав складатися явно не на його користь. Кампанія 1920 р. переконала польське керівництво, що взявши на себе непосильне завдання, воно ледве не спричинилося до краху власної держави. Вже у другій половині липня польські керівники виявили готовність розпочати, всупереч Варшавському договору з УНР від 21 квітня, односторонні переговори з урядом Радянської Росії про перемир'я. 30 липня відбулася перша зустріч між представниками командування обох сторін, яка хоча і не дала результатів, але все ж розпочала польсько-радянський переговорний процес [1, с. 47]. Незважаючи на успіхи польських військ на антибільшовицькому фронті, восени 1920 р. Варшава вважала недоцільним наражати себе на ризик продовження війни з Радянською Росією, а тому 12 жовтня погодилась на підписання у Ризі прелімінарного мирного договору, який вступав у силу з 18 жовтня 1920 р. Найгіршим для уряду УНР стало те, що польська делегація відверто розтоптала своє зобов'язання не укладати в односторонньому порядку жодних “міжнародних умов проти України”, визнавши “незалежність” Радянської України [5, с. 107]. Один із чільних діячів польської делегації на переговорах С. Грабський на запитання журналіста щодо дотримання Польщею союзницьких зобов'язань відповів, що договір 1920 р. суто приватне порозуміння між Ю. Пілсудським та С. Петлюрою, які є особистими приятелями, і не був ратифікований польським сеймом, а тому не є зобов'язуючим для польської мирної делегації [18, р. 138]. Зрештою не було впевнене у перемозі й саме польське військово-керівництво. Генерал Т. Кутжеба, тоді начальник штабу 5-ї польської армії, аналізуючи ситуацію на фронті, дійшов висновку, що “...хоча польська армія виграла осінню кампанію 1920 р., вона не знищила російської армії, яка організовано відступила на схід” [17, с. 306]. На його погляд, для відновлення роботи з організації української

державності і армії необхідно було знову опанувати Правобережною Україною. Щоб перекинути додаткові польські війська до більшовицького кордону, потрібно було щонайменше чотири тижні, а, значить, нові військові операції могли розпочатися в Україні лише в середині листопада 1920 р., тобто майже зимою. “Отож основна військова кампанія могла розпочатися в 1921р... До 1921 р., – робив підсумок генерал, – Росія змогла б відбудувати свою армію і стати до бою за Україну і перемогти українсько-польські війська. З огляду на стратегічні міркування, польська сторона відмовилася від подальших воєнних дій” [17, s. 306]. Останнє, до речі, було досягнуто внаслідок фактичного визнання Росією польської окупації Східної Галичини, статус якої ще тільки-но мала вирішувати Антанта. Керівник російської делегації А. Йоффе у розмові з головою польської місії Я. Домбським відверто заявив: “Росія не наполягає на порушенні питання Східної Галичини. Його порушення є лише темою для дискусії, а Східна Галичина є висунута з тактичних міркувань, щоб за нагоди виступити, коли Польща висуне справу петлюрівської України. Росія розуміє, що для Польщі необхідна галицька нафта, але й для Росії необхідне українське збіжжя. Для Росії це передусім економічна справа” [13, s. 248].

На мирній конференції у Ризі українську делегацію, головою якої був С. Шелухін, за стіл переговорів в дійсності не запрошували. Напроти, ще 5 жовтня був підписаний протокол, де “контр-агентами названі Польща, з одного боку, і Росія та Радянська Україна, – з іншого” [11, арк. 9]. Загалом Україна розглядалася лише як стратегічний об’єкт для кожної із сторін.

Підписання прелімінарного миру з Радянською Росією 12 жовтня зобов’язувало Польщу розірвати військовий союз з УНР, що, безумовно, вело до неминучої поразки Української армії на фронті. Відповідно до ст. 2 договору обидві сторони зобов’язувалися включити до майбутнього мирного договору ухвалу щодо відмови від будь-якого втручання у внутрішні справи одна одної, а також не створювати і не підтримувати організацій, що мали на меті шляхом збройної боротьби повалення державного або суспільного ладу іншої договірної сторони посягати на її територіальну цілісність або присвоювати собі роль її уряду. З моменту підписання договору на фронті негайно мали бути припинені військові дії [3, с. 248].

Під час переговорів російська та українська радянські делегації наполягали перед польською стороною, щоб та погодилася вивести власні війська разом з частинами Армії УНР за лінію кордону. Однак польський представник не лише відмовився взяти на себе відповідальність стосовно прийняття такого зобов’язання, а й не назвав місць розташування штабів Української армії, заявивши, що війська УНР відмовляються підпорядковуватися польському командуванню. У зв’язку з цим і воєнні дії Червоної армії проти них не розглядатимуться польською стороною як порушення перемир’я і продовження військових дій [1, с. 60]. Укладення Польщею сепаратного перемир’я з Радянською Росією було нищівним ударом по усій уєнерівській концепції збройного визволення України від більшовицької окупації. Уряд УНР, який з тактичних міркувань не вимагав спочатку від Польщі включення двох представників до складу делегації на переговори, у Ризі, після отримання інформації про намір польських дипломатів визнати незалежність УСРР, направив сюди свого уповноваженого С. Шелухіна. Останній висловив рішучий протест керівникові польської делегації Я. Домбському, звинувативши її у порушенні Варшавського договору, а також заявив, що “...всі акти вирішення, визнання і постанови мирної конференції, які складені без участі правительства Української Народної Республіки, уряд вважатиме для нього і для української держави необов’язуючими” [1, с. 61].

Одразу після підписання перемир’я у Ризі командування 6-ї польської армії, якому в оперативному відношенні підлягало командування Армії УНР, звернулося до Головного Отамана С. Петлюри та генерала М. Омеляновича-Павленка із запитом, чи українське керівництво погоджується на те, щоб перемир’я охопило й Український фронт, чи продовжували б самостійну боротьбу [9, арк. 8]. 14 жовтня українська сторона надіслала відповідь, у якій обґрунтовувала необхідність перемир’я і на своєму відтинку фронту. Серед причин, що спонукали її до цього, були: загальна втомленість армії безперервними боями і неможливість самостійно продовжувати боротьбу з більшовиками, падіння боєздатності частин, значні втрати їх особового складу, неможливість в разі продовження бойових дій провести мобілізацію та реорганізацію армії.

Побоюючись, що більшовики під приводом неучасті українців у ризьких переговорах продовжуватимуть бойові дії проти військ УНР, польське командування вислало на лінію фронту, яку тримали українці, чотири батальйони, щоб тим самим підкреслити цілісність польсько-радянського фронту і уможливити переговори про визначення лінії розмежування військ супротивників.

Період між 12 і 18 жовтня супроводжувався запеклими боями. Більшовики кинули на Український фронт в район Бара, окрім кавалерійської бригади Г. Котовського, 41-шу, 47-му, 60-ту бригади та частину 45-ї стрілецької дивізії. У районі Житомира розпочали концентрацію частин 12-ї армії. Тим самим червоне командування сподівалося скувати маневреність українських частин і посилити 14-ту армію, що діяла на протиукраїнському фронті [16, с. 40]. Завдяки польській допомозі: п'ять дивізій піхоти і однієї бригади кінноти Українська армія змогла продовжувати активні бойові дії за розширення плацдарму на Поділлі.

12 жовтня, тобто у день підписання перемир'я, за наказом Головнокомандувача Армії УНР, генерала М. Омеляновича-Павленка, українські війська перейшли у наступ. В оперативному відношенні вони поділялися на три групи. Перша – під командуванням генерала О. Загородського мала оволодіти лінією Летичів – Літин; середня – генерала М. Безручка – районом Ялтушків – Бар і права група генерала О. Удовиченка, прорвавши ворожий фронт, мала перекинути у його тил Окрему кінну дивізію і зайняти лінію залізниці Могилів – Жмеринка [7, с. 174]. Зазнавши дошкульних ударів і втрат, 14 жовтня червоні частини почали повільно відступати. 18 жовтня українські війська осягли лінію Яруга – річка Мурафа – Бар – Волковинці – село Літинка. Однак поза їх контролем надалі залишилися такі важливі стратегічні залізничні вузли, як Жмеринка та Вапнярка. Загальна чисельність українських військ, що брали безпосередню участь у бойових діях, налічувала 5 500 багнетів, 2 500 шабель. На їхньому озброєнні було 400 кулеметів та 50 гармат [19, с. 89]. Їм протистояли частини 14-ї Червоної армії, що нараховували майже 11 тис. багнетів, 1 500 шабель, озброєних майже 200 кулеметами і 60 гарматами [16, с. 37]. На зайнятій території українське командування розпочало негайну мобілізацію. Згідно з опрацьованим планом, кожна із шести дивізій отримувала конкретно визначений район мобілізації. Мобілізація відбувалася у Старокостянтинівському, Летичівському, Новоушицькому, Кам'янецькому, Проскурівському повітах. М. Омелянович-Павленко сподівався, що мобілізація дасть 15 тис. поповнення, а український уряд на те, що з допомогою свіжих сил територія між річками Буг – Дністер від Летичева по Балту буде звільнена, а Армія УНР розгорне наступ на Одесу [8, арк. 4]. Вибір цього напрямку наступу мотивувався кількома причинами:

- 1) на території, що мала бути зайнятою, знаходилися значні запаси продовольства, за які можна було купити для армії озброєння і амуніцію;
- 2) антибільшовицькі настрої населення цих районів давали підставу сподіватися на успішне проведення мобілізації;
- 3) розширивши плацдарм на південь з виходом до Чорного моря, українське керівництво сподівалося отримати визнання з боку західних країн, а також скоординувати бойові дії з генералом П. Врангелем у Криму.

Однак реалізувати цей план не вдалося, а вже 18 жовтня до Штабу Головнокомандувача Української армії надійшла телеграма про припинення бойових дій [10, арк. 34–36]. Українське командування вважало, що момент припинення боїв є дуже невдалим для Армії УНР. Генерал О. Удовиченко вказує, що перемир'я "...наступило в той час, коли 14-та советська армія була нами розгромлена, коли для руху Української Армії на схід майже не було перешкод. Ще кілька днів, і в руках нашої армії опинилися б такі залізничні вузли стратегічного значення, як Жмеринка й Вапнярка" [7, с. 176]. До того ж українське командування, як уже зазначалося, формально не було зобов'язане дотримуватися перемир'я, але було у ньому зацікавлене. Автор неопублікованого дослідження "Українська армія у боротьбі з більшовиками в період від 18 жовтня до 21 листопада", який правдоподібно був штабним офіцером, слушно зауважив: "...оскільки перемир'я не стосувалося української армії, то вона мала усілякі підстави продовжувати переслідування побитого ворога, що найбільше відповідало не стільки військовій, як політичній ситуації України.

На жаль, як командування армії, так і командири дивізій стояли на тому, що без кількадечної підготовки подальші операції були б надто ризиковані... Командування сподівалося, що за кілька днів перерви в операціях здобуде перевагу над ворогом. Однак послідувачі дії довели: час більше працював на користь москалів” [12, с. 224].

Оголошення перемир'я не привело до негайного припинення боїв на українсько-більшовицькому фронті. Ще впродовж 19 жовтня на окремих його ділянках спостерігалися сутички. Лише ввечері вони припинилися. Термін дії перемир'я встановлювався до 9 листопада. На 2 листопада у Лібаві мав відбутися обмін ратифікаційними грамотами прелімінарного Ризького договору. Від цього моменту польські війська повинні були відступити на встановлену демаркаційну лінію, що вело до оголення лівого флангу фронту Української армії. Окрім того, польська сторона змушена була виконати зобов'язання щодо припинення підтримки антибільшовицьких сил. Під натиском сейму польське військо командування видало наказ, де зазначалося, що до 2 листопада усім непольським збройним формуванням потрібно покинути територію Польщі. У протилежному випадку їм загрожувало інтернування [15, с. 87]. Тим самим польська сторона формально і фактично розривала договір з УНР. Відповідно до цього розпорядження усі українські частини були зосереджені у районі дислокації польських військ, який вони мали незабаром залишити. Військовий міністр Польщі генерал К. Соснковський повідомив голову Української військової місії у Варшаві генерала В. Зелінського про припинення допомоги Україні [4, с. 23]. До колишніх українських союзників звернувся з прощальним наказом і польський головнокомандувач маршал Ю. Пілсудський, у якому зазначалося: “...що польська армія пам'ятає криваві битви, в яких вистояли і в дні перемог, і в дні поразок українські війська, високо тримаючи свій прапор зі словами “За вашу і нашу свободу”, які є символом віри кожного чесного воїна” [14, с. 106]. На жаль, слова визнання мужності українських військ у дотриманні союзницького обов'язку не могли вплинути на поліпшення їх стратегічного становища на фронті. Відтепер Армія УНР могла розраховувати лише на власні сили. Розпочався останній етап її збройної боротьби, який тривав до 21 листопада 1920 р. Після 2 листопада польські представницькі частини були відкликані з району дислокації українських військ. Цим заходом польська сторона формально склала із себе відповідальність за подальші події на Українському відтинку фронту. Виведення польських військ закінчилося 8 листопада і українські частини залишилися один на один з радянськими військами, продовжуючи ще місяць боротьбу [19, с. 88].

18 березня 1921 р. у Ризі був підписаний мирний договір між Польщею та Радянською Росією. Польща визнавала УРСР. До Польщі відійшли українські землі, обіцяні їй С. Петлюрою у Варшавському договорі: Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь, Західне Полісся. Доля Галичини не була вирішена. У договорі також було обумовлено заборону перебування на території Польщі антирадянських організацій. Отже, Директорія та уряд УНР, усі їх організації втратили право легального існування в Польщі. Щодо Галичини, то її долю остаточно вирішила Рада послів держав Антанти аж 14 березня 1923 р., передавши її під опіку Польщі на двадцять п'ять років.

Висновки та перспективи цього дослідження. Становлення України як суб'єкта міжнародних відносин та загалом боротьба за незалежність відбувались за дуже несприятливих міжнародних обставин. З одного боку, Росія не хотіла миритися з існуванням самостійної України, а з іншого, – центральноевропейські держави претендували на українські території. Їх ставлення до України змінювалось відповідно до ситуації на фронтах Першої світової війни, а згодом відповідно до розвитку подій в Росії та регіоні. Перспективи цього дослідження полягають якраз у тому, що аналіз та врахування процесів становлення України як суб'єкта міжнародних відносин на початку ХХ ст. можна і сьогодні використовувати науковцями та політиками у розробленні подальшого курсу міжнародної політики України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гетьманчук М. “Українське питання” в радянсько-польських відносинах 1920–1923 рр. / М.П. Гетьманчук. – Львів: Світ, 1998. – 428 с. 2. Гудь Б. Нелегка дорога до порозуміння (до

питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр.) / Б. Гудь, В. Голубко. – Львів: Українські технології, 1997. – 66 с. 3. Документи внешней политики СССР. – Т.3. – М., Б.в., 1959. – 568 с. 4. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939 рр. / О. Колянчук // Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – Львів, Б.в., 2000. – 278 с. 5. Стахів М. Третя Советська республіка в Україні: Нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україні і розвиток окупаційної системи в часі листопад 1919 – листопад 1924 / М. Стахів. – Нью-Йорк: НТШ, 1968. – 244 с. 6. Україно-московська війна 1920 р. (Оперативні документи штабу Армії Української Народної Республіки) / з передмовою і під редакцією ген. штабу генерала В. Сальського; документи впорядкував генерал П. Шандрук. – Ч.1. – Варшава, Б.в., 1933. – 411 с. 7. Удовиченко О. Україна у війні за державність / О. Удовиченко. – К.: Україна, 1995. – 206 с. 8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОБУ). – Ф.1075, оп.2, спр.199. 9. ЦДАВОБУ. – Ф.1078, оп.2, спр.162. 10. ЦДАВОБУ. – Ф.2297, оп.1, спр.29. 11. ЦДАВОБУ. – Ф.3695, оп.1, спр.197. 12. Bruski J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924) / J. Bruski – Kraków, 2000. – 186 s. 13. Dąbski J. Pokój Ryski. Wspomnienia, peretraktacje, tajne układy z Joffem, listy / J. Dąbski – Warszawa, 1981. – 224 s. 14. Jedrzejewicz W. Józef Piłsudski 1867–1935. Zyciorys. / W. Jedrzejewicz. – Londyn, 1996. – 544 s. 15. Karpus Z. Jeńcy internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924 / Z. Karpus. – Toruń: Adam Marszałek, 1997. – 209 s. 16. Karpus Z. Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku / Z. Karpus. – Toruń: Adam Marszałek, 1999. – 168 s. 17. Kutrzeba Tadeusz. Wyprawa Kijowska 1920 roku / T. Kutrzeba – Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1988. – 359 s. 18. Palij M. The Ukrainian-Polish defensive alliance an aspekt of the Ukrainian Revolution / M. Palij. – Edmonton – Toronto CIUS, 1995. – 391 p. 19. Stępień S. Symon Petlura – życie i działalność / S. Stępień // Warszawskie zeszyty ukrajinoznawcze: spotkania polsko-ukraińskie: studia ucrainica /pod red. Stefana Kozaka; Katedra Ukrainistyki Uniwersytetu Warszawskiego. Polskie Towarzystwo Ukrainoznawcze. – № 3. – Warszawa: Katedra Filologii Ukrainńskiej UW. – Warszawa, 1996. – 374 s.